

ustanną modlitwę Jezusową oraz podejmował zmagania ascetyczne typowe dla hezychazmu. Istotną z punktu widzenia teologii życia duchowego część tego rozdziału stanowi wydobywanie i uporządkowanie konkretnych zaleceń autora hymnu, składających się na proponowaną przez niego terapię duchową. Ponieważ wzorem człowieka, który najdoskonalej odpowiedział na miłość Boga, jest – w przekonaniu Andrzeja z Krety – Maryja, Autor opracowania słusznie w ostatnim rozdziale dokonuje analizy mariologii zawartej w hymnie.

Obok rekonstrukcji proponowanej przez Andrzeja z Krety drogi do zbawienia, czyli przesłania soteriologicznego hymnu, D. Leśniewski akcentuje w swoich analizach podkreślony w tytule rozprawy aspekt metanoiczny *Wielkiego Kanonu*. Zwraca uwagę na związek wątków o tym charakterze, zawartych w hymnie, z osobistą drogą nawrócenia i przemiany jego autora, który miał w swym zyciorysie bolesny epizod opowiedzenia się za herezją monoteletyzmu.

Przeprowadzone w książce analizy potwierdzają doskonałą znajomość języka greckiego i wschodniej teologii patrystycznej, jaką dysponuje Autor opracowania. Monografia D. Leśniewskiego jest dziełem, które zainteresuje z pewnością badaczy różnych dyscyplin teologicznych, przede wszystkim patrologów, teologów duchowości, biblistów i liturgistów, zarówno prawosławnych, jak i rzymskokatolickich. Otwiera ona drogę do dalszych badań nad wczesnochrześcijańską tradycją hymnograficzną i hezychazmem liturgicznym. Ze względu na wydobyty z hymnu Andrzeja z Krety aspekt menatoiczno-soteriologiczny, czyli ukierunkowanie na przemianę duchową i zdobycie zbawienia przez człowieka, książka może stać się także cenną lekturą dla wszystkich chrześcijan zainteresowanych pogłębionym życiem duchowym i nawiązaniem bliższego kontaktu z Bogiem za pośrednictwem Pisma Świętego interpretowanego w kontekście liturgicznym.

ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Jan SŁOMKA, *Historia duchowości. Czas Ojców Kościoła*, Katowice 2017, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, ss. 160.

Duchowość Ojców Kościoła, reprezentujących pierwszy, zbliżony najbardziej do czasów Chrystusa i jego uczniów, okres życia Kościoła, budzi szczególne zainteresowanie nie tylko w środowisku teologów, ale także zwykłych chrześcijan pragnących pogłębić swoją więź z Bogiem. Książka ks. Jana Słomki, znanego patrologa z Uniwersytetu Śląskiego, trafia więc na podatny grunt i jest odpowiedzią na ważne zapotrzebowanie w środowisku wyznawców Chrystusa. Temat był podejmowany wielokrotnie i przez znakomitych autorów, by wspomnieć tylko trzy istotne opracowania z tego zakresu: L. Bouyera (*Histoire de la spiritualité chrétienne*, Paris 1966), pracę zbiorową T. Špidlika, I. Gargano i V. Grossiego (*Historia duchowości*, t. III: *Duchowość Ojców Kościoła*, Kraków 2004), oraz publikację pod redakcją B. McGinna, J. Meyendorffa i J. Leclercqa (*Duchowość*

chrześcijańska. Początki do XX wieku, Kraków 2010). Recenzowana książka jest jednak opracowaniem nowatorskim i oryginalnym. Jest to próba syntezy z kluczem, pokazująca istotne etapy rozwoju duchowości patrystycznej, charakteryzująca najważniejsze formy duchowości wczesnochrześcijańskiej i jej najważniejszych przedstawicieli. Jest – jak pisze sam Autor we wstępie – nie tylko dziełem historycznym, rodzajem podręcznika duchowości patrystycznej, ale także pewną własną propozycją modelu duchowości, wyprowadzonego ze sposobu myślenia Ojców. Ważną rolę dla zrozumienia intencji Autora odgrywa właśnie ów świetnie napisany wstęp, dający jasne metodologiczne uzasadnienie proponowanego ujęcia, przede wszystkim związków zachodzących między dogmatyką i duchowością, oraz ukazujący specyfikę duchowości katolickiej.

Układ zaprezentowanej w książce tematyki odzwierciedla istotne kwestie w logicznym porządku. Autor omawia najpierw pozachrześcijańskie źródła duchowości: judaizm i filozofię stoicką. Przydałaby się jeszcze krótka prezentacja głównego źródła duchowości wczesnochrześcijańskiej, czyli nauki nowotestamentalnej w tym zakresie. Dziwi także trochę brak oddzielnego punktu poświęconego platonizmowi. Myśl Platona wywarła wpływ przede wszystkim na chrześcijańską kosmologię i antropologię, ale jej ślady odcisnęły się także na modelu duchowości, chociażby w kwestii upodobnienia do Boga i przeobstwienia. Autor zdaje sobie z tego sprawę i przedstawia główne idee platońskie w dalszej części książki, przy okazji omawiania poszczególnych nurtów duchowości chrześcijańskiej. Przy prezentacji etyki stoickiej zabrakło mi wyakcentowania dwóch jej założeń ważnych w kontekście duchowości patrystycznej. Po pierwsze, ważne dla stoików było przekonanie o kompleksowości cnót, przejawiającej się w tezie, że nabywanie jednej z nich pociąga za sobą wzrastanie w pozostałych. Po drugi, stoicki ideał mędrca, walczącego o zdobycie postawy „*apathei*” na drodze własnego wysiłku, mógł przyczynić się do ograniczenia roli łaski w drodze doskonalenia chrześcijańskiego, co stanowiło jeden z mankamentów duchowości pelagiańskiej.

Ks. J. Słomka słusznie wyróżnił podstawy życia duchowego chrześcijan w postaci sakramentów inicjacji (chrzest i Eucharystia), Pisma Świętego oraz praktyki modlitwy i postu, do których należało jeszcze dodać jałmużnę, jako nieodłączny element duchowej triady – modlitwa, post i jałmużna, świadczący o ukierunkowaniu duchowości wczesnochrześcijańskiej na potrzeby bliźniego, wynikającym z właściwego rozumienia przykazania miłości. W prezentacji zagadnień związanych z chrztem i Eucharystią widać szczególne kompetencje Autora, który napisał wcześniej dwie cenione monografie poświęcone patrystycznemu rozumieniu chrztu (*Wczesnochrześcijańskie nazwy chrztu*, Katowice 2009) i Eucharystii (*Pokarm i ofiara. Refleksja eucharystyczna wczesnych Ojców greckich*, Łódź 2000). Przy omówieniu roli Pisma Świętego jako podstawy duchowości wczesnochrześcijańskiej zabrakło wyraźnego zwrócenia uwagi na dominację w okresie patrystycznym egzegezy alegorycznej, której głównym celem miała być korzyść duchowa czytelnika. Zarówno Orygenes, jak i Dydim Ślepy,

uważali, że za pomocą metody alegorycznej wydobywa się z tekstu Pisma sens duchowy, mistyczny, pogłębiający więź duszy ludzkiej z Bogiem.

Ks. J. Słomka wyodrębnił następnie dwa nurty duchowości w starożytnym Kościele: męczeńsko-eschatologiczną i mądrościowo-obywatelską, chociaż nazwa tego drugiego nie wydaje się szczególnie zręczna. Zgadzam się z uznaniem za dwóch największych teoretyków i praktyków duchowości epoki patrystycznej Orygenesusa i Augustyna, skądinąd najwybitniejszych przedstawicieli wczesnochrześcijańskiej teologii greckiej i łacińskiej, na co zwracali uwagę w XVI wieku Erazm z Rotterdamu, a w XX stuleciu Hans Urs von Balthasar. Bardzo podoba mi się omówienie duchowości Orygenesusa, zwracające uwagę na istotę sprawy, a równocześnie bardzo jasne, przejrzyste i nieprzeładowane niepotrzebnymi szczegółami.

Oddzielny rozdział słusznie został poświęcony dziewictwu i celibatowi jako najdoskonalszej i specyficznie chrześcijańskiej formie życia duchowego, kwitującej w Kościele od IV w. Nie budzi wątpliwości przedstawienie w odrębnym rozdziale typowo chrześcijańskiej formy duchowości jaką był monastycyzm, ukazany zgodnie z tradycyjnym podziałem na anachoretyzm i cenobityzm oraz z wyeksponowaniem najważniejszych reprezentantów obu nurtów: Antoniego, Ewagriusza, Pachomiusza, Benedykta, Bazylego i Augustyna. Autor w interesujący sposób wskazuje na podobieństwa w podejściu do życia monastycznego dwóch ostatnich postaci.

Niezbędnym uzupełnieniem prezentacji ortodoksyjnych modeli duchowości wczesnochrześcijańskiej jest rozdział ostatni, poświęcony bezdrożom duchowości, czyli ujęciom heretyckim, w którym uwzględniono dwa najważniejsze ruchy: manicheizm i pelagianizm. Taki wybór ruchów heretyckich z punktu widzenia wczesnochrześcijańskiej duchowości uważam za słuszny, ponieważ najbardziej zaważyły one na błędnych ujęciach duchowości, a niektóre ich idee, jak pogarda tego, co materialne; przekonanie o specjalnym wybraństwie doskonałych ludzi do zbawienia; czy uzależnianie zbawienia od własnych uczynków, przetrwały w różnych formach do czasów współczesnych.

W dołączonej na końcu książki, bardzo przydatnej szczegółowej bibliografii tematycznej pojawia się punkt „Mistyka chrześcijańska”. Szkoda, że ważnemu zagadnieniu kontemplacji i mistyki w epoce patrystycznej nie został poświęcony oddzielny rozdział. Autor świadomie z niego zrezygnował, wskazując na istniejące współczesne opracowania tej kwestii, niemniej jednak ze względu na rangę zjawiska powinien on zająć w historii duchowości Ojców Kościoła należne mu miejsce.

Zaletą książki jest jej syntetyczność i przejrzystość. Autor potrafi wybrać i usystematyzować kwestie najważniejsze. Mimo, że praca jest skierowana do osób z przygotowaniem teologicznym, napisana jest językiem jasnym i zrozumiałym, dostępnym dla każdego świadomego chrześcijanina, pragnącego pogłębić swoje życie duchowe. Ogromnym walorem opracowania jest bardzo przemyślane, logiczne, w dużym stopniu osobisty sposób wykładu, nieograniczający się tyl-

ko do prezentacji poglądów Ojców, ale pozwalający wejść w ich sposób myślenia w kontekście historyczno-teologicznym, pokazujący także zaangażowanie duchowe Autora. J. Słomka dla zachowania przejrzystości i spójności tekstu zrezygnował z rozbijania go cytataми źródłowymi i odsyłania w przypisach do zbyt wielu tekstów patrystycznych i wykorzystanych opracowań. Ma to swoje dobre strony, ponieważ książka nie jest przeładowana aparatem naukowym, pozostawia jednak pewien niedosyt. Większa ilość odsyłaczy źródłowych byłaby potwierdzeniem stawianych tez oraz wskazaniem, gdzie konkretnie może odnaleźć rozwinięcie przedstawianych idei. Podejście J. Słomki tłumaczy jednak chęć zaprezentowania podręcznikowej, chociaż również osobistej, subiektywnej syntezy, w której nadmierne przypisy rozbijałyby tok głównej myśli. Jako opracowanie zamierzone w tym kształcie przez Autora, książka J. Słomki spełnia swoją rolę znakomicie. Stanie się ona z pewnością niezbędną pomocą dla teologów i laików, którzy zechcą uzyskać całościowy ogląd zjawiska duchowości wczesnochrześcijańskiej i poznać jej główne nurty, bez konieczności czytania opasłych tomów i trudu samodzielnego wydobywania z nich tego, co istotne.

ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Wojciech STAWISZYŃSKI, *Bibliografia patrystyczna 1901-2016. Polskie tłumaczenia tekstów starochrześcijańskich pierwszego tysiąclecia*, Wydanie trzecie, rozszerzone, poprawione i zmienione, Tyniec – Kraków 2017, Wydawnictwo Benedyktynów, ss. 1098.

Pod koniec 2017 r. ukazało się, tym razem w tynieckim Wydawnictwie Benedyktynów, oczekiwane z dużym zainteresowaniem przez badaczy antyku chrześcijańskiego już trzecie, rozszerzone, poprawione i zmienione wydanie *Bibliografii patrystycznej (1901-2016)* polskich tłumaczeń tekstów starochrześcijańskich pierwszego tysiąclecia autorstwa znanego już od kilkunastu lat bibliografa patrystycznego mgra inż. Wojciecha Stawiszyńskiego. Zaznaczone zaś na jej karcie tytułowej i we wstępie „rozszerzenie” wydania polega nie tylko na dodaniu nowo powstałych jednostek bibliograficznych po ostatnim wydaniu (w I wydaniu 13209 rekordów, a w III wydaniu 21260 rekordów) i nowych pominiętych wcześniej haseł, ale także na dołączeniu do pięciu dotychczasowych części (I. Literatura grecka i łacińska; II. Inne literatury europejskie: irlandzka, staroangielska i starosłowiańska; III. Literatury orientalne: arabska, aramejska i hebrajska, etiopska, gruzińska, koptyjska, ormiańska, syryjska oraz teksty wschodnie: perskie, partyjskie i sogdyjskie; IV. Apokryfy Nowego i Starego Testamentu; V. Sobory i synody) dwóch nowych (choć w wyborze): VI. Pisma pisarzy pogańskich (dzieła powstałe w II-VI wieku, zwłaszcza filozoficzne, religijne i literackie, z zakresu rolnictwa, medycyny i wojskowości oraz źródła historyczne i dokumenty) i VII. Pisma pisarzy bizantyjskich VIII-XII wieku. Dodanie tych dwóch ostatnich czę-